

СРБИ У САРАЈЕВУ – КОНТИНУИТЕТ ТРАЈАЊА И ЗАТИРАЊА (20. ВИЈЕК)

У раду се, на основу историјских извора и литературе, разматра завршна фаза затирања Срба у Сарајеву, која се одиграла у 20. вијеку, прије свега кроз геноцид који је над њима почињен у оквиру Другог свјетског рата, а затим 90-их година 20. вијека, када су сарајевски Срби доживјели велика страдања и на крају и егзодус из тог града. На тај начин, последице вишевијековног континуитета трајања на том простору, Срби су скоро сасвим истрејебљени из Сарајева, а један дио прогнаних сарајевских Срба задржао се на рубним подручјима града и формирао град Српско Сарајево, који од 2004. године носи назив Источно Сарајево.

Кључне ријечи: Сарајево, православни Срби, 20. вијек, геноцид, егзодус

Према резултатима првог пописа становништва који је извршен у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1921. године, град Сарајево је имао укупно 66317 становника. Од тог броја православних Срба било је 16468, римокатолика 19242, муслимана 22 474, Јевреја 7458, док је осталих, гркокатолика, евангелиста и других, било укупно 675 становника. Процентуално, Срби су чинили 24,83%, римокатолици 29,01%, муслимани 33,88%, Јевреји 11,24% и остали 1,17%. У Сарајевском котару, то јест у околини Сарајева, живјело је те године укупно 46 315 становника. Од тога броја православних Срба је било 26070, римокатолика 4795, муслимана 15281 и осталих 169. У процентима, Срби су чинили 56,28%, римокатолици 10,35%, муслимани 34,15% и остали 0,36% укупног становништва сарајевског котара (*Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године, 190-196*). Дакле, заједно град и котар Сарајево имали су 1921. године укупно 112632 становника, од чега православних Срба 42538 (37,76%), муслимана 37755 (33,52%), римокатолика 24037 (21,34%) и осталих 8302 (7,37%). Из наведених података може се видјети да су у самом граду Сарајеву муслимани чинили релативну већину становништва, док су у Сарајевском котару, Срби чинили апсолутну већину становништва. Посматрано у цјелини, то јест град и котар заједно, православни Срби су имали релативну већину.

¹ draga.mastilovic@iin.ues.rs.ba

Наредни попис становништва извршен је у Краљевини Југославији 31. марта 1931. године и према резултатима тог пописа вудљиво је да је Сарајево у том десетогодишњем периоду доживјело наглу експанзију, јер се број становника повећао за више од тридесет хиљада у том периоду. Истовремено, град се ширио на ранија приградска насеља претварајући их тако у градске зоне. Према попису 1931. године Сарајево је имало укупно 143910 становника, од чега је православних Срба било 55477, муслимана 50270, римокатолика 29395 и осталих 8768 (*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, 6). Процентуално Срби су чинили 38,54%, муслимани 34,93%, римокатолици 20,42% и остали 6,09% од укупног становништва Сарајева и његове околине. Што се тиче етничке структуре становништва, видљиво је да се у том десетогодишњем периоду проценат Срба у укупном броју становника Сарајева повећао за око 1%, муслимана за око 1,5%, док се проценат католичког становништва смањило за око 1%, тако да је етничка структура становништва остала слична као и десет година раније. Попис 1931. године био је последњи попис који је извршен у Краљевини Југославији, јер попис 1941. године није ни извршен због напада Њемачке и њених савезника на Краљевину Југославију.

Драматичне промјене у демографској слици Сарајева десиле су се током Другог свјетског рата. Проглашењем Независне Државе Хрватске (НДХ), 10. априла 1941. године, започео је најмрачнији период у историји српског народа западно од ријеке Дрине, јер су нове хрватске власти биле ријешене да простор од ријеке Дрине до Јадранског мора, путем геноцида, очисте од свих за њих „непоћудних“ елемената, првенствено од Срба, а затим Јевреја и Рома. Тај план требало је спровести путем физичког геноцида који је предвиђао да се једна трећина Срба на простору који је обухватала Независна Држава Хрватска, физички ликвидира, а друга трећина протјера у Србију. Преосталу трећину српског становништва требало је насилно превести у римокатоличку вјеру (Мастиловић 2017: 48; Novak 1986: 605). Колико је тај геноцидни план био опсежан и злочиначки показује и податак да је, према њемачким процјенама из 1941. године које су биле најближе стварном стању, на простору који је обухватала Независна Држава Хрватска, живјело око 1 925000 Срба и они су чинили преко 30% становништва те клеро-фашистичке творевине (Jelić Butić 1977: 106). Први злочини над Србима у НДХ започели су већ у априлу мјесецу да би у току 1941. године у два таласа масовних злочина над Србима био почињен до тада незапамћен геноцид. У првом таласу злочина, који је изведен крајем јуна 1941. године, убијано је на најбруталнији начин углавном одрасло мушко становништво, да би у другом таласу масовних злочина, који је услиједио крајем јула и почетком августа, било убијано цјелокупно српско становништво на простору НДХ, од дјетета у колијевци до непокретних стараца у постељи. Масовне егзекуције вршене су најбруталнијим методама: клањем, касапљењем сје-

кирама, разбијањем лобања маљевима, крампама и моткама, одсијецањем дијелова тијела, спаљивањем живих људи, а ријетко ко је био убијен метком. Убијени, полуживи или чак живи људи бацани су по дубоким крашким јамама или затрпавани по разним стратиштима, којих је до сада регистровано 1014, али тај број није коначан (Bulajić 1988: 745). Осим тога, на стотине хиљада Срба, Јевреја и Рома уморено је на различите начине по концентрационим логорима Независне Државе Хрватске, од којих је најстрашнији био комплекс усташких логора Јасеновац. Када се све наведено узме у обзир, онда и не чуди што се у материјалима Земаљске комисије Босне и Херцеговине за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, између осталог, наводи и ово: „Заслуга је Независне Државе Хрватске да је историја добила нов појам свирепости и крволоштва. Сва историјска масовна криминална убијања само су бледа слика пред незапамћеним терором у Хрватској (НДХ). Док је Шпанска инквизиција за три века дала свега 30.000 жртава, Независна Држава Хрватска, са непуних 6 милиона становника, за неколико месеци бројала је 500-700.000 жртава“. (Dedijer, Miletić 1989: 23-24). А злочине које је усташка власт, предвођена Антом Павелићем, проводила над српским народом, Хитлеров опуномоћени генерал у НДХ Глез фон Хорстенау, оцијенио је као „дивљање нељудских садиста“ (Мастиловић 2017: 50). Све је то наравно оставило катастрофалне демографске посљедице на читавој територији Независне Државе Хрватске, а самим тим и у Босни и Херцеговини.

Геноцидни план уништења свега што је српско и православно од Дрине до Јадранског мора, није заобишао ни Сарајево, гдје је терен за преузимање власти Независне Државе Хрватске, као и у осталим дијеловима Босне и Херцеговине, још раније припремио римокатолички клер предвођен сарајевским надбискупом Иваном Шарићем. Шарић је био ученик и сљедбеник надбискупа Јосипа Штадлера и човјек који је са усташком терористичком организацијом у емиграцији и у земљи одржавао присне односе још прије Другог свјетског рата (Мастиловић 2022: 419-420). Због свега тога и не чуди да је римокатолички клер у Босни и Херцеговини безрезервно подржавао усташку власт Независне Државе Хрватске, а неријетко су управо они били подстрекачи па и починиоци најтежих злочина над српским православним народом. Осим тога, хрватска власт, у духу своје расне идеологије, прогласила је муслимане у Босни и Херцеговини за „цвијеће хрватског народа“ и настојала да их што масовније укључи у усташки покрет и свирепе злочине над српским становништвом, што им је заиста и пошло за руком, јер су муслимани из Босне и Херцеговине, идеолошки предвођени од Џафера Куленовића, Хакије Хадића, Алије Шуљка, Адемаге Мешиха и других муслиманских идеолога усташког покрета, масовно пристали уз Независну Државу Хрватску и усташку идеологију истребљења Срба са овог простора. Захваљујући томе, најмасовније злочине у појединим дијеловима

Босне и Херцеговине, посебно тамо гдје није било хрватског становништва или га је било врло мало, починиле су муслиманске јединице (Мастиловић 2017: 52-53), које су у току рата биле сврстане у разне формације НДХ: усташе, домобране, одреде муслиманских милиција или нацистичке дивизије, каква је, на примјер, била 13. СС „Ханцар“ дивизија (Мастиловић 2024: 233-318). У самом Сарајеву, усташку власт формирали су професор Хакија Хацић и римокатолички жупник Божидар Брало, најближи сарадник надбискупа Шарића. Успостављање усташке власти у Сарајеву, описано је у документима Земаљске комисије Босне и Херцеговине за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, на сљедећи начин: „Усташе певају најпогрдније песме против Срба, међу којима и она најлеванија *Србе о врбе...* Одмах је настао притисак на Србе, који ће притисак доцније да се претвори у прогон, па у погром Срба. Под видом тражења оружја, усташе су упадале у српске куће, у Сарајеву и у околним селима, вршили претресе, одузимаи новац и остале вредности. Кад је почело масовно затварање, у затвор су отерани многи Срби на доставу муслимана. У куће за које муслимани кажу да крију четнике, упадали су усташе, а за овима руље муслимана, које би пљачкале све што би стигле. Одмах по доласку усташа у Сарајево, наређено је да се сви натписи ћирилицом на радњама, кућама и уличним зидовима одстране или премажу. У свим надлештвима строго је забрањена употреба ћирилице. Она је забрањена и у приватној употреби. Са Србима се строже почело поступати него са Јеврејима. Затим су Срби ударени по кеси. Усташе су предузеле све мере како би Срби били привредно уништени и њихова трговина потпуно онемогућена. Н. пр решењем монополске управе одузете су свима Србима трафике и предате муслиманима и Хрватима. Из свих државних и самоуправних надлештава Срби су избачени. Од многих приватних лица одузете су радње и заведени комесари. Нова православна црква у Сарајеву затворена је, а тако исто и православна црква у Новом Сарајеву...“ (АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 39, инв. бр. 34; Мастиловић 2021: 217). Прва хапшења истакнутих сарајевских Срба и одвођења улогоре започела су почетком маја 1941. године, да би се наставила са хапшењем митрополита дабробосанског Петра Зимоњића, који је ухапшен 12. маја 1942. године и одведен прво у Загреб, а затим у логор Керестинец код Самобора, па затим у логор у Госпић. Сви они су, после вишемјесечног мучења, малтретирања и понижавања, на најбруталнији начин побијени, вјероватно на страстишту Јадовно, на планини Велебиту. Убрзо након хапшења митрополита Зимоњића уследило је хапшење још неколицине српских свештеника у Сарајеву. Већина њих је отјерана прво у логор у Цапраг, а затим протјерана у Србију, док су неки на бруталан начин побијени (АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 39, инв. бр. 30; Мастиловић 2021: 218-219). Тако су усташе свештеника Богдана Лалића, који је ухапшен заједно са сином Мирославом, одвели у логор у Госпић и у јулу мјесецу обојицу на свиреп начин убили и бацили

у Шаранову јаму на Велебиту (Симић 2021: 137). Такође, међу првима је у Сарајеву ухапшен и прота Милан Божић, који је такође страдао на Велебиту. Масовно хапшење српских православних свештеника у Сарајеву изведено је уочи православног празника Петровдана, у ноћи 11/12. јул 1941. године. Сви тада ухапшени свештеници, заједно са породицама, одведени су у Цапраг, а затим протјерани у Србију. У међувремену, неки од њих су успјели да избјегну у Србију. Један од последњих српских православних свештеника у Сарајеву, парох блажујски Реља Спахић, који није избјегао у Србију и није био интерниран кад и остали, ухапшен је у августу 1941. године и са још 26 својих парохијана одведен у Бутмир, гдје су сви били свирепо убијени (АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 39, инв. бр. 34; АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 39, инв. бр. 30; Мاستиловић 2021: 219).

Прво масовно хапшење сарајевских Срба извршено је уочи православног празника Видовдана, 27. јуна 1941. године, када је ухапшено око 150 Срба и затворено као таоци. Хапшене су чак и жене и дјевојке. Сви они су убрзо били или побијени или одведени у неки од злогласних логора Независне Државе Хрватске. Прво масовније стријељање сарајевских Срба извршено је на Ковачићима 29. јуна 1941. године, када је стријељано 25 српских талаца. Појединачна или групна стријељања настављена су и даље, па је тако 1. августа 1941. године на Врацама код Сарајева стријељано 20 Срба и Јевреја. Такође, на Врацама стријељано је 10. септембра 1941. године 10 Срба из Хацића, Блажуја и Дрозгометве. Српски ухапшеници убијани су и на другим мјестима у Сарајеву и његовој околини. Свјedoци, између осталих, помињу стратишта на јеврејском гробљу у Ковачићима, код Мерхемића циглане у Велешићима, на Алипашином Мосту, Рељеву и другим локацијама (Bilik Реро 1977: 169; Мастиловић 2021: 220).

Још масовније него српско становништво у самом граду, страдали су Срби у осталим сарајевским општинама. „Уочи црквеног празника Илин-дана (2. августа) 1941. у Илијашу, Хацићима, Пазарићу и Луци убијено је 52 Срба [...] Појединачна и групна убијања Срба у Илијашу настављена су и у наредном периоду. Егзекуције су вршене углавном ноћу, код пиране у Илијашу, на ушћу ријеке Миоче у Босну, као и у Подлуговима. Никада се није могао утврдити тачан број ликвидираних сарајевских Срба у Илијашу. То су били Срби из Сарајева, Сарајевског Поља, Илице, Илијаша, са подручја Романије и других мјеста у околини Сарајева. Крајем јула 1941. године, усташе су око 20 Срба из Алипашиног Моста затвориле у једну кућу и спалиле. Такође, почетком августа 1941. године, једна група Срба из Алипашиног Моста одведена је на Илицу и тамо поубијана, а 31. августа спаљено је тридесетак кућа села Црнотине. У августу је убијено 14 Срба на Романији, што је био директан повод за отпочињање устанка у овом крају. Затим, 23. августа 1941. спаљено је 200 домова села Раковице; становници су затварани у куће, посипани бензином па спаљивани. Само у једној шта-

ли убијено је и спаљено 108 жена, дјеце и стараца [...] Хапшење Срба на Илици и околини започело је крајем јуна 1941. године, а већ почетком јула око 300 Срба из општине Илица је одведено у Бутмир гдје су поубијани, већином ударцем чекића у главу, док је један дио ових људи био затворен у једну шталу и жив спаљен. У Блажуј су усташе упале 23. августа 1941. гдје су похватале 26 Срба на челу са парохом блажујским Рељом Спахићем. Ови људи су одведени у једну шуму у Бутмиру и брутално поубијани. Из Касиндола усташе су одвеле 30 најугледних Срба у Ново Сарајево, гдје су их полили бензином и живе запалили. У селу Топлику убијено је 26 старца и старица које су усташе затекли код својих кућа, а село је темељито опљачкано и потом спаљено. У општини Пале, у селима Подргаб и Витез, усташе су 22. августа убиле шест људи, а само три дана касније, 25. августа 1941. године, убиле су још 12 Срба из села Бабљак. Првог септембра у Илијашу су стријељана 32 Србина (у Подлуговима, срез Високо, бачено је у бунар 30 Срба). У мјесецу септембру 1941. године усташе су у српском селу Дрозгометви, у општини Хаџићи, побили све Србе, без обзира на пол и старост, затим су село опљачкали и куће запалили [...] Овај злочин извршен је 2. септембра 1941. године. Код кућа је убијено 74 људи, жена и дјеце, док је 10 људи ухваћено и одведено у Сарајево, а затим стријељано на Врацама. [...] Тих дана, у српском селу Мишевићима код Хаџића, убијено је 14 чланова породице Докић, људи, жена и дјеце. У српском селу Семизовцу, 6. септембра 1941. хрватске и муслиманске усташе су све становнике сагђерали у куће које су затим запалили. Том приликом спаљено је 51 лице српске националности, а овим злочиним руководио је Бећир Локмић [...] На исти начин, усташе Црне легије које је предводио Францетић, побиле су или живе спалили око 200 Срба, људи, жена и дјеце у селу Малешићи. Истог дана спаљено је и српско село Кривоглавци, као и 20 кућа у селу Швраке. У Рељеви је било заточено 250 Срба који су повезани бодљикавом жицом, а затим спаљени. Седмог септембра спаљен је Алипашин Мост, а том приликом страдао је велики број Срба. Њих 53 повезано је бодљикавом жицом и одведено у Рељево гдје су живи спаљени у двије куће. Овим злочиним руководио је познати злочинац Андрија Буљан из Чапљине. Францетићева Црна легија убила је 10. новембра 1941. године на подручју Рајловца 21 лице и спалила 60 домова. Такође, у новембру 1941. године Црна легија је у селима Шикуре, Чамовине и Бргуле у околини Сарајева, побила или спалила живе 54 лица српске националности, људи, жена и дјеце [...] У селу Драгуљама, код Пала, усташе су на једној гомили побили 27 жена и деце [...] У села Хреша и Њеманица код Сарајева, упала је 20. децембра 1941. године једна група усташа из Сарајевске бојне и том приликом у селу Њеманица покупила 30 људи, жена и дјеце српске националности, затворили су их у магацин Саве Панџића, затим их све поубијали из пушака па магацин запалили. Након тога, исте усташе упале су у кућу Јова Гашића, убили њега

и његову жену, а три њихове ћерке и Петра Лопатића из Мокрог, повели са собом до села Емиловци гдје су их пред кућом Ибра Рамића поубијали из пушака.“ (Мастиловић 2021: 220-224). Ово нису једини злочини почињени над сарајевским Србима те 1941. године, а треба имати у виду да су масовни злочини над српским становништвом, посебно по селима у околини Сарајева, и то већином над старцима, женама и дјецом, настављени и у наредним годинама, све до краја рата 1945. године. Међу бројним злочинима који су почињени над сарајевским Србима у том периоду, по масовности и бруталности истичу се злочини које је починила Црна легија под командом Јуре Францетића 1942. године по селима у околини Сарајева. Такође, у тим злочиначким походима, издваја се и страдање српских села Јеловци и Раковац у општини Пале, 15. новембра 1943. године, када је само у ова два села побијено око 140 људи, жена и дјеце од стране усташке Црне легије, тада под командом Фрања Судара (АБиХ, ЗКУЗ, кут. 200, бр. 59494).

У исто вријеме одвијао се и процес масовног транспортовања сарајевских Срба и Јевреја у концентрационе логоре. Као што је већ речено, први транспорти Срба из Сарајева упућени су у усташке логоре већ у мају мјесецу 1941. године, да би то ускоро добило масовни карактер. У јулу мјесецу у општини Пале на превару су ухапшена 74 Србина, под изговором да иду на пољопривредне радове у Војводину, а затим су спроведени у новоосновани логор Крушчица код Травника, гдје су 5. августа 1941. године сви побијени за једну ноћ (Јаковљевић 1977: 161). у августу започињу масовни транспорти сарајевских Срба у концентрационе логоре. „Тако је 8. августа одведена група од 280 сарајевских Срба и 3 жене у логор у Госпићу. Неколико дана касније похапшени су сви чиновници „Шипада“ и одведени у непознатом правцу, вјероватно у Јадовно или Паг, док су жене одведене у Лобор Град. Након тога услједили су нови транспорти. Шестог новембра 1941. године у логор Јасеновац депортовано је око 200 сарајевских Срба, а истовремено 31 жена је одведена у логор Лобор Град. Нови транспорт сарајевских Срба у Јасеновац и жена у Лобор Град отпремљен је 14. новембра 1941. године [...] Овакви и слични транспорти сарајевских Срба и Јевреја у усташке логоре смрти били су редовна појава у Сарајеву 1941. године, али и касније, посебно током 1942. године. Тако је једна група сарајевских Срба, око 500 мушкараца и око 80 жена депортована у Јасеновац у мају 1942. године. О православном Божићу 1942. године одведено је у непознатом правцу, вјероватно у Јасеновац, око 500 Срба из сарајевске општине Бјелашница. Крајем јануара, тачније 29. јануара 1942. године, усташе су похапсиле већу групу Срба у Тарчину, Пазарићу, Зовику, Хацићима и Раковици и отјерали их у затвор Хасан кула у Сарајеву. Крајем марта 1942. године њих 15 је депортовано у Јасеновац па у Стару Градишку, док су остали такође отпремљени у Јасеновац, али нешто касније (Мастиловић 2021: 223-224). Појединачна или групна транспортовања сарајевских Срба, као и конуниста, у концен-

трационе логоре Независне Државе Хрватске трајала су све до краја рата, то јест до ослобођења Сарајева 1945. године.

Конечан број српских цивила из Сарајева и његове околине који су убијени у току Другог свјетског рата никада није прецизно утврђен, а у историјским изворима се помиње број од око 7000 цивила (АЈ, 110 – 49 – 37). Ако овом броју придодемо и оне који су погинули као војници, већином у војним формацијама Народноослободилачке војске Југославије и Југословенске војске у отаџбини, онда тај број сигурно значајно премашује цифру од 10000 жртава.

Након Другог свјетског рата Босну и Херцеговину, па и Сарајево захваћају драматични демографски процеси. Нагло повећање становништва Сарајева може се захвалити највише чињеници да након рата Сарајево постаје значајан привредни, културни, спортски, образовни и нарасе индустријски центар, а посебан значај даје му намјенска индустрија. Захваљујући томе, Сарајево је наредних деценија доживјело потпуну трансформацију, а град се, захваљујући енормној потражњи за стамбеним простором, почео нагло ширити и развијати. Тај развој града ишао је у свим правцима, али највише у правцу југо-запада, кроз Сарајевско поље према Илици, а ранија околина Сарајева постајала је све брже дио градске цјелине. Међутим, нагли развој града и демографски бум који је Сарајево доживјело у деценијама након Другог свјетског рата није пратио равномјеран национални развој у самом Сарајеву, али и у читавој Босни и Херцеговини. Два свјетска рата, двије колонизације, катастрофално негативан миграциони салдо и стално смањивање стопе прираштаја након Другог свјетског рата, коначно су довели до тога да према резултатима пописа 1971. године Срби по први пут више не буду већинско становништво у Босни и Херцеговини. Слични демографски процеси били су карактеристични и за Сарајево, с тим што је овај град, као велики привредни, индустријски и образовни центар био изложен појачаним унутрашњим миграцијама, то јест досељавањем становништва из других општина и градова у Босни и Херцеговини, а посебно из руралних средина. Осим тога, појачан процес исељавања српског и хрватског становништва, посебно у Србију и Хрватску, и појачано досељавање муслиманског становништва, посебно из Рашке области у Србији, убрзано је мијењало етничку слику Сарајева у периоду након Другог свјетског рата, а посебно од шездесетих година и то највише на штету српског становништва. Тај својеврсни демографски колапс српског народа у Сарајеву, јасно се може сагледати ако упоредимо податке из пописа становништва Сарајева од 1948. до 1991. године, то јест број становника Сарајева у периоду 1948-1991. године по националној припадности изражен у хиљадама и процентуалним учешћем у укупном броју становника града.²

² Подаци у табели дати су према званичним резултатима пописа од 1948. до 1991. године. Референце су наведене у попису извора и литературе на крају текста.

Сарајево	Срби	Муслимани	Хрвати	Југословени	Остали	Укупно
1948. године	77828 (45,55%)	55383 (32,41%)	30232 (17,69%)	-----	6922 (4,05%)	170844
1961. године	122935 (44,28%)	52095 (18,76%)	40708 (14,66%)	50221 (18,09%)	9571 (3,44%)	277613
1971. године	130138 (36,20%)	161088 (44,81%)	41374 (11,51%)	13551 (3,76%)	7960 (2,21%)	359452
1981. године	132646 (29,57%)	189139 (42,16%)	36714 (8,18%)	75560 (16,84%)	8796 (1,96%)	448519
1991. године	157143 (29,81%)	259470 (49,23%)	34873 (6,61%)	56470 (10,71%)	19093 (3,62%)	527049

Нема сумње да је појачан процес досељавања муслиманског становништва који је захватио Сарајево након Другог свјетског рата, посебно од шездесетих година па надаље, уз истовремено појачано исељавање српског становништва, посебно у Србију, имало пресудан утицај у драстичној измјени етничке слике Сарајева задње двије деценије живота у социјалистичкој Југославији. Преко 200000 становника Сарајева 1991. године било је досељено у периоду након Другог свјетског рата. Највише становника Сарајева у наведеном периоду, њих 169320 било је досељено из других општина у Босни и Херцеговини, док је 44.715 становника Сарајева у периоду 1946-1991. године досељено из других република СФРЈ (*Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991, Doseljeno stanovništvo po općinama*: 9-10). Велики број ових досељеника дошао је у Сарајево управо у периоду 1971-1991. године. Ови досељеници не само да су утицали на убрзано ширење града већ су били и основни узроци дивље градње, која је посебно била присутна у задњој деценији пред отпочињање ратних сукоба. Како је изгледао тај процес свједочи и један од предратних становника сарајевског насеља Пофалићи: „Тако је у политичком животу Сарајева посљедњих 10 година, била брижљиво промовисана добро осмишљена муслиманска демографска политика, чији је основни циљ био развлашћивање Срба од њихових посједа и додјеливање, прије свега, досељеним Санџаклијама [...] Сваки протест и жалба, на било којој инстанци власти, почев од општине и града Сарајева, тумачен је као нарушавање националних односа, на штету других народа.“ (Бојић 1996: 585).

Потпуни демографски колапс Срби у Сарајеву су доживјели током рата 1992-1995. године. Први злочин над сарајевским Србима, још прије почетка рата, почињен је 1. марта 1992. године, испред старе српске православне цркве на Башчаршији, када је неколико муслимана, предвођено предратним криминалцем, Рамизом Делалићем Ђелом нападо српску свадбену поворку, у покушају да отму и спале српску црквену заставу. Том приликом Делалић је убио из пиштоља младожењиног оца Николу Гардовића, а ранио свештеника Српске православне цркве Раденка Мировића. То је била

јасна порука Србима у Сарајеву, али и у читавој Босни и Херцеговини. За то вријеме улицама Сарајева већ круже банде познатих предратних криминалаца Мушана Топаловића Цаце, Јусуфа Јуке Празине, Исмета Бајрамовића Ћеле и других. На сједници Савјета за заштиту уставног поретка Председништва БиХ 9. марта 1992. године, министар полиције Алија Делимустафић признао је да његова полиција не може контролисати ове банде: „Не можете ни Бајрамовићу ни Празини скинути сада аутомат. Празина је рањен, чува га 30 криминалаца око болнице. Ми не можемо прићи.“ (Nikolić 2011: 179). На истој сједници Делимустафић је изнио податке да муслиманска Странка демократске акције у том тренутку има око 100000 наоружаних војника, а Хрватска демократска заједница око 60000, док Југословенска народна армија (ЈНА) у том тренутку у БиХ, према Делимустафићевим тврдњама, има свега 22000 људи (Nikolić 2011: 183). Делимустафић нигдје не помиње неку војску Српске демократске странке. Страначким војскама Муслимана и Хрвата, касније ће се дати званична форма кроз наводну мобилизацију Територијалне одбране. Иако је Југословенска народна армија била још увијек једина регуларна војна формација на простору Босне и Херцеговине и као таква имала уставно право и обавезу да брани земљу од свих унутрашњих и спољашњих непријатеља, она ће се врло брзо наћи под ударом муслиманских и хрватских паравојних страначких формација, како у Сарајеву, тако и у читавој Босни и Херцеговини. Још у новембру 1991. године забиљежен је инцидент на Бистрику у Сарајеву, када су муслиманске паравојне јединице зауставиле конвој ЈНА, а од почетка јануара до почетка априла 1992. године ЈНА је забиљежила 107 непријатељских дјелатности против ње у БиХ, 30 оружаних напада, 12 случајева одузимања оружја и 9 физичких напада на припаднике ЈНА (Димитријевић 2001: 143). Барикаде на улицама су већ постајале свакодневица Сарајева. Медијска кампања против ЈНА у муслиманским и хрватским медијима достизала је ниво хистерије. Већ 20. априла 1992. године пале су и прве потпуно невине жртве међу војницима ЈНА у Сарајеву од стране муслиманско-хрватских паравојних формација. Тога дана, двојица младих војника, Предраг Нинков и Саша Урошевић, који су били на одслужењу војног рока, мучки су убијени у кафићу „Билијар“, који се налазио у непосредној близини команде Друге војне области на Бистрику (*Атлас злочина* 2022: 138-139). Први већи злочин над војницима ЈНА у Сарајеву, починиле су муслиманске паравојне формације 22. априла 1992. године, над осам војника ЈНА српске националности, који су били заробљени у сарајевском насељу Добриња, пошто им се претходно покварио транспортер. С обзиром на то да је ЈНА у то вријеме била још увијек једина легална војна формација на простору Босне и Херцеговине и да су на молбу муслиманског руководства њени припадници коришћени за раздвајање сукобљених страна, војници нису ни посумњали да им се може нешто лоше десити. Међутим, последице заробљавања од стране муслиманских паравој-

них формација под командом Јусуфа Празине, доведени су у Дом полиције у Сарајеву, гдје је била смјештена Специјална јединица МУП-а БиХ, под командом Драгана Викића. Након што су нечовјечно мучени, хладнокрвно су поубијани у Великом парку, код Дома полиције, а њихови посмртни остаци, осим дјелимично од двије жртве, нису пронађени (*Атлас злочина* 2022: 79-71). Оружани напади на објекте и војнике ЈНА у Сарајеву ескалирали су почетком маја 1992. године. Према тврдњама Алије Делимустафића тај општи напад на ЈНА наредио је његов тадашњи замјеник Авдо Хебиб (Nikolić 2011: 173), мада је тешко повјеровати да би он на своју руку и без знања људи из муслиманског политичког врха, барем Ејуба Ганића, могао наредити тај напад. У склопу општег напада на војне објекте ЈНА у Сарајеву, 2. маја 1992. године, истовремено су нападнути команда Друге војне области на Бистрику и објекат Дома ЈНА у центру Сарајева. Командант Друге војне области генерал-пуковник Милутин Кукањац послао је из команде у помоћ окруженим војницима у Дому ЈНА, пуковника Милана Шупута, команданта 65. заштитног моторизованог пука, са неколико војних возила „пинцгауера“ и неколико транспортера. Њих су муслиманске паравојне формације дочекале у засједи чим су прешли мост код Скендерије и упутили се Обалом војводе Степе према Дому ЈНА (Пантелић 2021: 102-103). Након напада на колону пуковника Шупута, Кукањац је наредио командире Диверзантског одреда 65. заштитног пука, капетану Марку Лабудовићу, да из Војне болнице, са два санитетска возила и групом војника крене у помоћ групи пуковника Шупута. Међутим, и ова колона, коју су чинила два војна возила „пинцгауер“ и два јасно обиљежена санитетска возила, била је нападнута из засједи, чим је ступила на Обалу војводе Степе, од стране муслиманских паравојних формација којима је командовао Исмет Бајрамовић Ћело (Пантелић 2021: 104-109). Тада је генерал Кукањац наредио оклопном батаљону са Грбавице да крене у помоћ нападнутој колони, али је и ова колона била нападнута код моста Врбања и ту заустављена. Тако је колона која је кренула у помоћ Дому ЈНА, остала одсјечена и борила се сама до 3. маја ујутру када је, након преговора, на превару била заробљена (Миловановић 2005: 14). Истог дана нападнуто је и возило ЈНА које је превозило храну. Напади муслиманских и хрватских паравојних формација на припаднике ЈНА кулминирали су сутрадан 3. маја 1992. године у Добровољачкој улици у Сарајеву, када је нападнута колона ЈНА која се извлачила из Сарајева. Колона је кренула из Сарајева по ранијем договору команданта Друге војне области генерала Милутина Кукањаца и лидера муслимана у Босни и Херцеговини Алије Изетбеговића, уз посредовање команданта УМПРОФОР-а у Босни и Херцеговини генерала Луиса Мекензија. Као гарант да колона неће бити нападнута од стране муслиманских паравојних јединица, служило је то што су се у колони кретали и генерали Кукањац и Мекензи, као и Изетбеговић. Међутим, у Добровољачкој улици, колона је била пресјечена

када су у транспортерима прошли Изетбеговић, Кукањак и Мекензи. О овом догађају запис је оставио и генерал Мекензи, који каже: „Најтежа пуцњава се чула око педесет метара даље. Могао сам да видим војнике снага Територијалне одбране како су истурили своје пушке кроз прозоре цивилних кола која су била део конвоја, гађајући људе у колима [...] видели смо крв која је прскала по ветробранима неких кола“ (Stojanović 2007: 299). Муслиманске паравојне формације пуцале су по тој колони беспомоћних људи из свих околних објеката, док с друге стране, ниједан метак није испален из колоне ЈНА. На улици је остало на десетине мртвих и рањених војника ЈНА и цивила који су били на служби у ЈНА, а велики број њих, око 200, је заробљен. Заробљени су одведени у салу ДТП „Партизан“, познатију као ФИС, гдје су били физички и психички мучени, а посебно су се иживљавали над резервистима Србима са простора Босне и Херцеговине. Према подацима којима располаже Републички центар за истраживање рата и ратних злочина Републике Српске, 2. и 3. маја 1992. године у Сарајеву је убијено 28 припадника ЈНА, док се за још њих 6 не зна под којим околностима и када су убијени. Такође, за та два дана рањено је 47 припадника ЈНА, а већи број њих је заробљен. (*Атлас злочина* 2022: 104-109).

Почетком маја мјесеца 1992. године започели су напади муслиманских паравојних формација и на српска села око Сарајева. Тако је, на примјер, 4. маја нападнуто српско село Граховиште, у општини Вогошћа. Том приликом, муслимани су упали у небрањено село и без икаквог отпора одвели једну групу Срба мјештана према Кобиљој Глави, док су у самом селу убили Милојицу Стевановића из Бућа Потока, који се тада затекао у Граховишту. Деветорицу заробљених Срба из Граховишта муслимани су одвели са Кобиље Главе на Кошево гдје су их после мучења поубијали (*Атлас злочина* 2022: 184). Након овог напада, већина Срба из Граховишта је избјегла у Вогошћу, која се налазила под контролом Војске Републике Српске. Ипак, један број мјештана је остао у селу, гдје су их опет 8. јуна 1992. године нападе муслиманске формације из сусједних села Хотонь и Барице. Том приликом, муслимански војници убили су и спалили у кући Обрена Сикираша седам цивила, већином жена, српске националности из села Граховишта, док је једна жртва, Неђо Сикираш, преминуо пар дана након тога, од последица рањавања (*Атлас злочина* 2022: 189). Истог тог 8. јуна 1992. године, муслиманске снаге убиле су и троје Срба у насељу Хотонь. Даница Радојевић и Рајко Јагодић изведени су из њихових кућа и убијени, док је Душан Радојевић одведен у непознатом правцу и његови посмртни остаци нису никада пронађени (*Атлас злочина* 2022: 193). У нападу муслиманских снага на војни објект Жуновица код Хацића, 25. маја 1992. године, нападнуто је и српско село Касетићи, које је било у непосредној близини тог објекта. У том нападу муслиманско-хрватске формације масакрирале су неколико становника засека Милошевићи које су затекли у селу (*Атлас злочина* 2022:

360). Српско село Ледићи у општини Трново нападнуто је од стране муслиманско-хрватских формација 3. јуна 1992. године. Тада је око 200 муслиманских и хрватских бојовника напало на то село које је бранило само 23 за борбу способна и наоружана човјека. Ипак борба је трајала читаву ноћ између 3. и 4. јуна 1992. године. Једна група мјештана, из породица Тешановића и Васића, међу којима је било и петоро малољетне дјеце, кренула је 5. јуна преко планине Трескавице да се домогне Калиновика. Међутим, 6. јуна послје подне ова група је упала у засједу муслиманско-хрватских снага на падинама Трескавице у правцу села Љута. Том приликом похватао је 12 мјештана села Љута и сви су били брутално побијени на мјесту званом „Јаворинска коса“, осим једанаестогодишњег дјечака Драгана Васића који је био рањен, али је ипак успио да преживи. Најмлађа жртва овог масакра био је Милун Тешановић који је имао само 18 мјесеци, а за кога је након ексхумације установљено да је убијен тако што му је глава разорена ударцима тупог предмета. Након тога, у Ледићима је остало само неколико старијих особа српске националности, које су муслиманско-хрватске снаге, након уласка у Ледиће, похватале и дијелом убиле, а дијелом одвеле у затвор у Дејчиће, гдје су послје стравичног мучења били такође убијени. Последње српске становнике села Ледића, пет старица, муслиманско-хрватске формације похапсиле су 18. јуна 1992. године. Одвели су их у правцу Трескавице и на макадамском путу Ледићи-Ракитница, на мјесту званом „Ледићка кривина“, све их измасакирали (*Атлас злочина* 2022: 410-411). Током љета 1992. године масовно је страдало и српско становништво осталих села општине Трново, које није на вријеме успјело да се извуче са територије под контролом муслиманско-хрватских снага и пређе на слободну српску територију. Тако су муслиманско-хрватске формације у периоду од 5. до 16. јуна у селу Требечај побили на најсвирепији начин 11 преосталих Срба, углавном старих, немоћних и болесних лица, који нису могли или нису хтјели да напусте село (*Атлас злочина* 2022: 769). У периоду од 7. до 10. јула 1992. године убијено је око 30 српских цивила, махом старих, болесних и изнемоглих, у селима Горња и Доња Пресјеница и Страјишта. У највећем броју случајева убијени су клањем (*Атлас злочина* 2022: 771). Највећи број српских цивила у општини Трново убијен је након општег напада муслиманских и хрватских снага на Трново, а посебно када је у њихове руке пао планински превод Рогој, који је за многе Србе из трновске општине до тада био пут спаса, преко кога су бјежали на слободну српску територију према Калиновику. Тако је, на примјер, једна већа група цивила, махом стараца, жена и дјеце била нападнута од муслиманских снага на Рогоју 31. јула 1992. године. Неки од њих су били одмах побијени, а један већи дио збјега био је том приликом заробљен (*Атлас злочина* 2022: 774). Још веће тортуре доживјели су они Срби који су остали у Трнову и околним селима, након што су муслиманско-хрватске снаге заузеле Трново 31. јула 1992. године. Муслиманско-хр-

ватске формације из Брезе, Какња, Високог и Илијаша, уз помоћ мјештана из сусједних муслиманских села Корита, Округлице и Махмутовић ријеке, нападе су изненада, у ноћи 9. на 10. јун 1992. године, са свих страна српско село Чемерно у општини Илијаш. Изненађени мјештани нису пружили никакав отпор, па су муслиманско-хрватски бојовници неометано по селу масакрирали 31 становника села Чемерна (*Атлас злочина* 2022: 438). Само неколико дана након масакра српског становништва у селу Чемерно, 14. јуна 1992. године, припадници такозване Армије БиХ, уз помоћ муслимана из села Караула, извршили су масакр над становништвом засеока Кртине у селу Караула, које је припадало општини Илијаш. Муслимасни војници су том приликом масакрирали пет српских цивила из породице Росуљаш (*Атлас злочина* 2022: 774).

Након почетних окршаја гдје су све стране заузеле територију коју су могле да посједну у том тренутку, Војска Републике Српске (ВРС), више није извела нити једну операцију која би имала за циљ војно заузимање Сарајева. Након што су у ратним окршајима остварили контролу над простором који је био већински насељен српским живљем, ВРС је сву своју пажњу сконцентрисла на одбрану тих територија или у пробијању коридора који би међусобно повезали те територије. Умјесто заузимања Сарајева и потпуног војног пораза муслиманских снага у њему, Срби су се одлучили за успостављање Српског Сарајева, од оних општина које су биле под њиховом контролом и насељене већинским српским живљем, остављајући при томе муслиманској страни градско језгро Сарајева. Тако је успостављен обруч око Сарајева у коме су војници ВРС држали блокиране огромне војне ефикасности 1. корпуса тзв. Армије БиХ. На ове линије одбране муслиманске снаге из Сарајева непрестано су изводиле борбене акције или провокације мањег или већег интензитета. Да је случајно у неким од ових напада српска одбрана попустила то би значило катастрофу не само за српски народ у околини Сарајева, већ и за читаву Источну Босну, чије би становништво доживјело страдање и егзодус раван ономе из 1942. године када је туда прошла злогласна Францетићева Црна Легија. У том смислу о значају Сарајева за Републику Српску говорио је и тадашњи председник Републике Српске Радован Караџић, на 36. засједању Скупштине РС 30. и 31. децембра 1993. године: „Сарајевско ратиште је створило државу, не може се умањити ничији значај, али да је сарајевско ратиште пукло, да су они избили на Дрину и пресекли коридор, не би било ни Крајине, ни РСК, ни Херцеговине, ни ничега, само да су провалили између Сарајева и Зенице, Изетбеговић никада не би преговарао.“ (*Магнетофонски снимак са 36. сједнице Народне скупштине Републике Српске*).

А шта се дешавало са оним сарајевским Србима који се нису нашли на територији под контролом српских снага, најубједљивије свједочи случај Пофалића, кога су муслиманске паравојне снаге из Сарајева нападе 16. маја

1992. године. Тога дана у Пофалићима је убијено најмање 28 српских цивила (*Атлас злочина* 2022: 311), али тај списак сасвим сигурно није коначан. Они Срби који су имали несрећу да остану у Пофалићима у немогућности да избјегну на територију под контролом Републике Српске били су и у наредном периоду немилосрдно убијани. Тако су, на примјер, муслиманске формације одвеле 2. августа 1992. године из њихових кућа у Пофалићима Пикулић Војислава и Марицу, Ковач Љубицу и Стану, као и брачни пар Васковић, Стевана и Стану. Одвели су их у оближњу шуму у правцу брда Хума гдје су их убили и закопали (*Атлас злочина* 2022: 311). Појединачно одвођење од кућа и убијање преосталих Срба из Пофалића настављено је и у каснијем периоду. Масакр у Пофалићима био је само почетак патњи и страдања Срба који су остали у дијеловима града под контролом муслиманских снага, а којих је према процјенама било око 40.000. Излазак из Сарајева нису дозвољавале муслиманске снаге, осим ако би за тај излазак били дебело плаћени поједини локални команданти-бандити који су тих година у Сарајеву били апсолутни господари живота и смрти. Све врсте злоупотреба, плачке и отимачина туђе, претежно српске, имовине царовале су ратних година у Сарајеву. Хуманитарна помоћ беспримјерно је злоупотребљавана. Читаве породице су убијане да би се на тај начин отели њихови станови и друга имовина или из пuke освете ако би погинуо неки војник такозване Армије БиХ, а често и без икаквог повода, само зато што су у питању били Срби. Тако је, на примјер, једна група муслиманских војника, у којој су били Осман Хоџић, Мехо Ибришевић и Мирсад Хоџић, упала 8. јула 1992. године у кућу српске породице Ристовић у насељу Велешићи и читаву породицу побила рафалима из аутоматског оружја док су сједили у дневном боравку и спремали се да ручају. Тада је убијено 6 чланова породице Ристовић, а најмлађа жртва је био четрнаестогодишњи Данило (*Атлас злочина* 2022: 679-683). Ово није био једини случај страдања породице Ристовић нити Срба из Велешића. Наиме, 25. новембра 1992. године ухапшен је у Велешићима Тодор Ристовић заједно са још осам Срба. Одведени су у објектат ГП „Враница“ у Пофалићима гдје су били тешко претучени и малтретирани на разне начине, а након тога одведени су у логор „Виктор Бубањ“ гдје су током шест мјесеци били подвргнути тешкој психичкој и физичкој тортури (*Атлас злочина* 2022: 685-686). Јама „Казани“, на падинама Требевића, била је једно од највећих и најстрашнијих стратишта сарајевских Срба у рату 1992-1995. године. Ту се са беспомоћним сарајевским Србима цивлима обрачунавао злогласни Мушан Топаловић Цацо, командант 10. брдске бригаде муслиманских снага. Тачан број убијених Срба над јамом Казани није могуће ни дан данас утврдити, јер су поједини српски цивили били довођени и убијани над самом јамом, а потом бацани у њу, док је један број српских цивила убијен на другим локацијама у Сарајеву, а затим донешен и бачен у ту јаму. Такође, један број тијела убијених српских цивила пронађен је и на локацијама у околини јаме Казани. Осим тога, муслиманске власти су прикривале

размјере злочина над Србима у Сарајеву, па самим тим и на јами Казани, те постоје информације да су тијела из јаме премјештана на друге локације, а у самој јами поливана кречом и спаљивана (*Атлас злочина* 2023: 194).

Већи број Срба који није изашао из Сарајева прије почетка ратних сукоба, слијепо вјерујући у деценијама прокламовано „братство и јединство југословенских народа“ и посебно чврсто вјерујући у снагу и одлучност ЈНА да их заштити. И у једном и у другом случају љуто су се преварили, па ће касније њихови очајнички покушаји да се на било који начин извуку из сарајевског пакла и домогну српске територије, за многе од њих бити фатални. У томе су их спречавали или муслиманско-хрватски снајперисти или би били ухваћени и после тешког мучења убијани или слани у неки од злогласних логора. У свим градским квартовима Сарајева који су остали под муслиманско-хрватском контролом, живот за Србе је био несношљив. Осим свакодневног страха за живот себе и својих породица, Срби су били изложени разним тортурама, посебно приликом сталних претреса станова и кућа, затим пљачки имовине, перманентној глади и разним другим тортурама. Пуно Срба у Сарајеву страдало је због тога што су остали да чувају станове и на тај начин потписали себи смртну пресуду, јер су управо ти станови, то јест, жеља њихових комшија муслимана да уселе у њих, значили истовремено свирепу убиство власника тих станова. Хапшења Срба по њиховим становима у Сарајеву, одвођења и ликвидације углавном су вршене ноћу. Због тога се за многе од њих и не зна у ком правцу су одведени, гдје су ликвидирани и гдје су им лешеве затрпани или једноставно бачени. Тако је, на примјер, у улици Томе Масарика у сарајевској општини Стари Град, у ноћи 26/27. јун 1992. године из њихових станова одведено више лица српске националности за чију се даљу судбину не зна. Једна од тих жртава Мирјана Мира Кечан, нађена је касније мртва у ријеци Миљацки, са повезом око очију (Иванишевић 2017: 40). Исто тако, у мјесецу јулу 1992. године, одведено је неколико Срба из њихових станова у улици Триглавској, у општини Ново Сарајево, чија је даља судбина непозната, а постоје индиције да су и они страдали над јамом Казани (Иванишевић 2017: 42). Ово су само неки од многобројних случајева одвођења Срба из станова у Сарајеву, те масакрирања и убијања по разним сарајевским локацијама.

Муслиманске власти у Сарајеву вршиле су и насилну мобилизацију Срба у јединице такозване Армије БиХ. Они који би одбили да буду мобилисани или су покушали да побјегну били су брутално убијени. О томе рјечито свједочи случај двојице насилно мобилисаних Срба, Душана Јовановића и Ергин Николића, које је Мушан Топаловић Цацо оптужио да хоће да пребјегну на српску страну. Њих су припадници 10. брдске бригаде довели из муслиманских ровова са прве линије фронта, гдје су били распоређени, пред Мушана Топаловића, који их је заједно са још неколико муслиманских војника буквално масакрирао (*Атлас злочина* 2023: 198). Осим тога,

већи број Срба страдао је приликом присилног одвођења на копање ровова за муслиманку војску, гдје су кориштени као живи штит и ако не би били убијени у борбама, били би убијани с леђа од стране муслиманских и хрватских војника, а њихово страдање би у сарајевским медијима било објављивано као злочини „ћетника“, то јест Војске Републике Српске. Посебне тортуре и мучења Срби су доживљавали у злогласним затворима и логорима за Србе у Сарајеву. Сарајево је вјероватно био једини град у Европи који је у XX вијеку имао приватне затворе, јер је сваки од локалних муслиманских команданата-криминалаца имао своје приватне затворе гдје је мимо свих правних норми потпуно некажњено могао затварати, малтретирати, силовати и убијати српско становништво у ратном Сарајеву. Најзлогласнији „државни“ затвори и логори, и највећа мучилишта сарајевских Срба, били су касарна „Виктор Бубањ“, у рату названа „Рамиз Салчин“, затим Централни затвор, логор Силос у Тарчину и други. Свједок Ј. Д. из сарајевског насеља Швракино село, који је прошао тортуре и мучења у касарни Виктор Бубањ и Централном затвору, навео је неке своје сапатнике који су нељудски мучени и уморени на најгрознији начин, а међу њима се издваја случај Ранка Дурића, кога су муслимански мучитељи у затвору-логору „Виктор Бубањ“ разапели на крст и последије садистичког мучења натјерали да попије чашу своје властите крви (Бојић 1996: 115).

Посебно поглавље страдања Срба у Сарајеву 1992-1995. године представљају силовања Српкиња, која су масовно вршена у Сарајеву под муслиманском контролом, а која су у свјетској јавности приказивана као силовања муслиманки од стране Срба. О томе рјечито свједочи случај тада двадесетогодишње Р. С. из Сарајева, коју су банде муслиманских војника под командом Исмета Бајрамовића Тэле отели још у априлу 1992. године и пуних 25 дана у Пофалићима, из дана у дан, силовале, заједно са још једном српском дјевојком. Након што је за њу интервенисао један комшија муслиман који је био ожењен Српкињом, Тело је пустио из затвора, запријетивши јој да о својим претрпљеним мукама никоме не смије да говори. Али, праве муке за њу су улиједиле када је сазнала да је као посљедица тих многобројних силовања остала трудна, јер су јој љекари у Сарајеву рекли да ће извршити абортус само ако потпише изјаву да су је силовали Срби, што је она одбила. Након што је ова унесрећена дјевојка одбила да лажно свједочи да су је силовали Срби, љекари у Сарајеву су одбили да изврше абортус, па је након многих перипетија ипак успјела да у једном конвоју изађе из Сарајева и да се домогне Београда, гдје је родила дијете, јер је било исувише касно за прекид трудноће (Бојић 1996: 588-589). О масовном силовању Српкиња у Сарајеву и то не само жена и дјевојака већ и дјевојчица свједочили су и муслимански војници. Тако је, на примјер, бивши припадник Армије БиХ Јасмин Шљиво, пред истражним органима Републике Српске, свједочио 1996. године како су он и још неколико припадника злогласне 10. брдске бригаде

силовали крајем фебруара 1993. године српску дјевојчицу којој је било само 12 година. Након што су је силовали Сувад Милић, Хоџа Амир, Љаљај Енвер и Кајанија Ферид, дјевојчица је умрла, тако да Шљиво није ни стигао на ред да је силује (Врањеш, Миодраговић 2016: 181-182). Вјероватно никада неће бити установљен тачан број Српкиња које су силоване у Сарајеву, јер је већи број њих након силовања и других видова злостављања био брутално убијен.

Српско цивилно становништво страдало је и у дијеловима Сарајева који су били под контролом Војске Републике Српске, најчешће од снајперске или артиљеријске ватре, али и у упадима муслиманско-хрватских диверзантских група. Тако су, на примјер, 11. марта 1995. године у улици Раве Јанковића 67, у насељу Грбавица, убијене прецизним снајперским хицима муслиманских снага, двије српске дјевојчице и то док су се играле ластиша пред зградом. Наташа Учур је имала 9, а Милица Лаловић 11 година (Иванишевић 2015: 91). Већи број српских цивила страдао је у сарајевским општинама под српском контролом од артиљеријских пројектила испалених са муслиманских положаја у ужем градском језгру. Тако је, на примјер, од салве артиљеријских граната испалених са муслиманских положаја, 26. октобра 1992. године, погинуло 8, а рањено 33 српска цивила на Илици (Иванишевић 2017: 55). Такође, страдање недужног цивилног становништва дешавало се приликом упада диверзантских група иза српских линија одбране, а који су обично били синхронизовани са неком од бројних офанзива такозване Армије БиХ на положаје Сарајевско-романијског корпуса Војске Републике Српске.

Осим наведених сличајева, треба рећи да је српско цивилно становништво у дијеловима Сарајева који су били под контролом Војске Републике Српске, страдало и од НАТО бомби и артиљеријске ватре француских и холандских „Снага за брза дејства“ које су биле стациониране на планини Игману. У сврху подршке агресији муслиманских и хрватских снага на Републику Српску, снаге НАТО пакта су крајем августа 1995. године, започеле и ваздушну операцију бомбардовања Републике Српске, под кодним називом „Намјерна сила“. Први на мети агресора нашли су се положаји Војске Републике Српске, али и цивилни објекти, на простору Српског Сарајева. Први талас бомбардовања започео је 30. августа у два часа и пет минута иза поноћи, да би се наставио у неколико таласа те ноћи и сутрадан. Најжешћи напади НАТО авијације извођени су на сарајевске српске општине, Хациће, Вогошћу, Ново Сарајево и Илицу, на које је испалено преко 600 разорних пројектила, од којих су многи били пуњени осиромашеним уранијумом, чије се посљедице осјећају и деценијама након рата. Истовремено, на војне и цивилне објекте у Српском Сарајеву обрушила се и артиљерија британских, холандских и француских „Снага за брза дејства“ са Игмана, која је само тог 30. августа 1995. године на Српско Сарајево испалила преко

1000 артиљеријских пројектила (Којић, Врањеш, Нуждић, Новковић 2023: 86-87). Мета артиљерије НАТО „Снага за брза дејства“ били су углавном цивилни објекти у насељима Лукавица, Тилава, Миљевићи, Гаврића Брдо, Вогошћа и Хаџићи, а паралелно са ваздушним и копненим артиљеријским дејствима снага НАТО пакта, трајали су и напади муслиманских и хрватских војних формација на положаје Војске Републике Српске. У овим нападима, са земље и из ваздуха бомбардовани су бројни цивилни објекти на простору Српског Сарајева, па чак и болница „Жица“ у Блажују (Лазих 1997: 120). Међу бомбардованим цивилним објектима нашла се и зграда Електротехничког факултета у Лукавици, у којој је тада било смјештено неколико факултета Универзитета у Сарајеву Републике Српске (Мастиловић 2020: 29-30). Према подацима Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих цивила Републике Српске, у тој злочинској агресији НАТО пакта, погинуо је већи број цивила, чији број никада није прецизно утврђен. Само у болници „Жица“, приликом бомбардовања погинуло је 10 цивила. На путу Средње – Семизовац, НАТО злочинци погодили су цивилни аутомобил у коме су погинули брат и сестра Раденко и Радмила Галинац, док је још двоје лица рањено (Којић, Врањеш, Нуждић, Новковић 2023: 157-158).

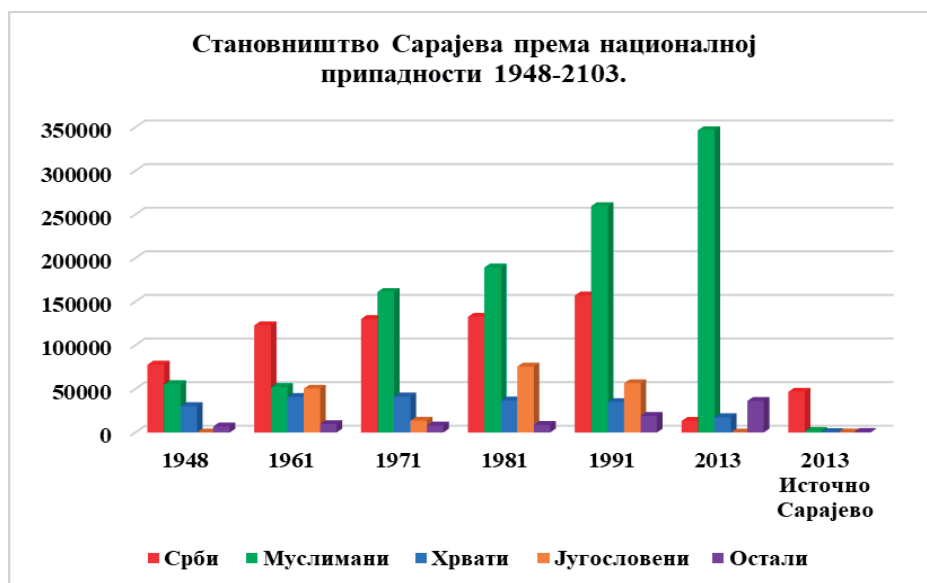
Према подацима Документационог центра Републике Српске из 2001. године злодјела у Сарајеву су највише вршили припадници паравојних формација „Зелених беретки“ и „Патриотске лиге“. У насељима Пофалићи, Мојмило, Добриња, Ступ, Азићи, Догледи и друга, на 28 стратишта је уморено на хиљаде сарајевских Срба, а запаљено је 56 насеља. Број избјеглих и протјераних сарајевских Срба, у току рата и након потписивања Дејтонског мировног споразума, прелази број од стотину хиљада (*Континуитет стратишта и логора* 2021: 5). Према истој публикацији Сарајевска област је имала и највише логора за Србе, њих 88, као и највише јавних кућа у којима су држане заточене Српкиње, а међу њима се истичу подрум хотела „Загреб“, у коме је било 50 жена на којима су се иживљавале јединице Територијалне одбране БиХ, затим Студентски дом „Бјелаве“, у коме је било заточено и сексуално злостављано око 30 жена, кафић „Борселино“ са 10 жена, Грађевински факултет, са чак око 100 жена и тако даље. По броју заточених жртава и тортурама којима су били изложени српски цивили, истиче се злогласни логор Силос у Тарчину код Сарајева, у коме је у периоду мај – јун 1992. године било заточено око 600 Срба. У логору Крупа у Пазарићу, код Сарајева, било је заточено око 150 Срба (*Континуитет стратишта и логора* 2021: 7). Према подацима Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Владе Републике Српске, у широј регији Сарајева постојало је 139 логора и затвора за Србе, и то: У Брези 7, у Варешу 2, у Олову 2, у општини Соколац 1, у Фојници 1, а на подручју града Сарајева 125 логора и затвора за Србе (Врањеш, Миодраговић 2016: 181).

Према подацима којима располаже МУП Републике Српске у десет сарајевских општина које су биле под контролом муслиманских снага у Сарајеву, евидентирано је 3.299 српских цивилних жртава (Влада Републике Српске 2016: 96). Међутим, Миливоје Иванишевић, у својој књизи *Досије Сарајево*, даје списак од скоро 6 500 српских жртава у Сарајеву и његовој околини у рату 1992-1995. године (Иванишевић 2017: 65). Дакле, ова енормна разлика у броју жртава коју наводе ова два извора свједочи да коначан број српских цивилних жртава у Сарајеву у рату 1992-1995. године није никада са сигурношћу утврђен и да опсежна истраживања и документовање злочина над њима тек предстоје.

Поред великог страдања Срба у дијеловима Сарајева који су били под контролом муслиманских снага 1992-1995. године, и Срби из оних дијелова града који су се налазили под контролом Војске Републике Српске током читавог рата, доживјели су ма крају рата масовни егзодус. Наиме, Дејтонским мировним споразумом 1995. године, и они дијелови града дијелови града и општине које су биле под контролом ВРС, поклоњени су вољом свјетских моћника муслиманско-хрватској Федерацији БиХ. Дакле, огромну већину града који су уз енормне жртве одбранили у рату, сарајевски Срби су морали, вољом западних сила, да предају муслиманско-хрватској Федерацији БиХ. Србима је остављена само периферија појединих општина, гдје су они формирали нове општине са старим називима уз додавање префикса „српски“, те тако формирали град Српско Сарајево, које су чиниле општине Српско Ново Сарајево, Српска Илица, Српски Стари Град, Трново, Пале и Соколац, који раније није био општина у саставу Сарајева. Према Дејтонском мировном споразуму ниједна предратна општина Сарајева није читава припала Републици Српској, па чак ни општина Пале, гдје су Срби чинили апсолутну већину становништва. С друге стране општине Хаџићи, Вогошћа, Илијаш и Илица, које су читаво вријеме рата у потпуности или највећим дијелом биле у саставу Републике Српске, предате су Федерацији Босне и Херцеговине, као и највећи дијелови осталих сарајевских општина. Тако су сарајевски Срби, првих мјесеци 1996. године, масовно напустили све те општине, остављајући своје куће и имања, а носећи са собом само најосновније покућство, али и и своје мртве. Не желећи да гробове својих најмилијих оставе на милост и немилост Муслиманима и Хрватима, сарајевски Срби су масовно ексхумирали посмртне остатке својих најмилијих и пренијели их на територију Републике Српске. То је вјероватно јединствен примјер у историји.

Тако су Срби у Сарајеву доживјели потпуни демографски колапс током рата 1992-1995. године. Према подацима пописа из 2013. године, који је објавила Агенција за статистику Босне и Херцеговине, у Сарајеву, које је остало у саставу муслиманско-хрватске Федерације БиХ, живјело је укупно 413.593 становника, од чега је 13.300 или 3,21% било Срба (*Попис становништва, домаћинства и станова у Босни и Херцеговини* 2019: 46). Након рата прогнани сарајевски Срби започели су изградњу новог града на руб-

ним руралним подручјима својих ранијих општина, али ипак највећи број сарајевских Срба расељен је, након прогона, на друге просторе. Осим тога, све што је носило назив „српски“ сметало је политичарима из муслиманско-хрватске Федерације, али и представницима дијела међународне заједнице, па је Уставни суд БиХ, након рата одузео право општинама и градовима у Републици Српској да носе префикс „српски“. Тим правним насиљем српске општине морале су да избришу префикс „српски“ и замијене га са префиксом „источни“, а сам град умјесто Српско Сарајево, понио је назив Источно Сарајево. Према подацима Агенције за статистику БиХ, по попису становништва из 2013 године, град Источно Сарајево имао је 49495 становника (без општине Соколац, која 1991. године није била у саставу Сарајева), од којих је Срба било 46.703. Ако овом броју придодмо и оних 13300 Срба који су 2013. године живјели у Кантону Сарајево, у Федерацији БиХ, значи да је од предратног броја Срба у Сарајеву, након рата 1992-1995. године, остало само њих 38,18% и на простору Федерације БиХ и на простору Републике Српске. Овај проценат би свакако био значајно и мањи кад би било могуће предратном броју сарајевских Срба придодати и оне који су се 1991. године изјаснили као Југословени. То значи да је у рату 1992-1995. године страдало, прогнано, избјегло или пресељено више од двије трећине сарајевских Срба. Ако узмемо у обзир чињеницу да су на почетку 20. вијека Срби у Сарајеву били већинско становништво, а да су на крају тог вијека дошли на ниво статистичке грешке, онда је сасвим јасно да су сарајевски Срби у 20. вијеку, поготово у задњој деценији тог вијека, доживјели брутално етничко чишћење и из овог града скоро у потпуности истријебљени.

Извори и литература

Необјављени извори:

- АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 39, инв. бр. 34: Архив Босне и Херцеговине, Фонд Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, кутија 2, омот 39, инвентарни број 34 (Реферат о злочинима Независне Државе Хрватске над Србима у Сарајеву).
- АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 39, инв. бр. 30 (Изјава прогнаног проте Рајка Брежанчића о злочинима усташа над српско-православним свештенством Митрополије дабро-босанске, дата у Београду 26. септембра 1941. године).
- АБиХ, ЗКУЗ, кут. 200, бр. 59494 (Изјава свједока Савић Гојка, Станишић Сретен, Маринковић Нова, Лучић Војка, Савић Илинке, Клочар Риста и Ћосић Милоша о злочинима усташа у општини Пале 1941-1945. године).
- АЈ, 110 – 49 – 37: Архив Југославије (АЈ), фонд бр. 110 (Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача), кутија бр. 49, документ бр. 37 (Статистички преглед броја убијених Срба у Независној Држави Хрватској по срезовима).
- Магнетофонски снимак са 36. сједнице Народне скупштине Републике Српске, одржане 30. и 31. децембра 1993. године. (У посједу аутора).

Објављени извори:

- Бојић 1996: *Страдање Срба у Сарајеву*, Књига докумената, друго допуњено и проширено издање, приредила Душица Божић, Београд, Комесаријат за избјеглице Републике Србије.
- Влада Републике Српске 2016: Влада Републике Српске, *Извјештај о анализи и плану активности по питању тражења несталих, истраживању и процесуирању ратних злочина*, Бања Лука, септембра 2016. године
- Врањеш, Миодраговић 2016: *Наша исповијест – жене жртве рата из Републике Српске 1992-1995. године*, приредили Александар Врањеш и Бојана Миодраговић, Бања Лука, Центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих цивила.
- Dedijer, Miletić 1989: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd, Prosveta.
- Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године, Сарајево, 1932.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj II, III i IV, Beograd 1938.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, knjiga X, stanovništvo po narodnosti, Beograd 1954, Savezni zavod za statistiku FNRJ.
- Континуитет стратишта и логора 2021: *Континуитет стратишта и логора*, Бања Лука, Документациони центар Владе Републике Српске.

- Мастиловић 2024: *Злочини нацистичких дивизија на простору Босне и Херцеговине у Другом свјетском рату – документи*, приредио Драга Мастиловић, Источно Сарајево, Институт историјских наука Универзитета у Источном Сарајеву.
- Nikolić 2011: Kosta Nikolić, *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990-1992*, Tematska zbirka dokumenata, Beograd, Institut za savremenu istoriju, Fond za humanitarno pravo.
- Popis stanovništva, домаћinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991, *Doseljeno stanovništvo po općinama*, Sarajevo maj/svibanj 2019, Federalni zavod za statistiku.
- Popis stanovništva, домаћinstava i stanova u 1961. godini: *Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije*, knj. III, Beograd 1994, Savezni zavod za statistiku.
- Popis stanovništva, домаћinstava i stanova u 1971. godini: *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije 1971. godine, po podacima po naseljima i opštinama*, knj. I, Beograd 1991, Savezni zavod za statistiku.
- Popis stanovništva, домаћinstava i stanova u 1981. godini: *Nacionalni sastav stanovništva po opštinama*, Beograd 1982, Savezni zavod za statistiku.
- Popis stanovništva, домаћinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991, *Nacionalni sastav stanovništva, rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991. godine*, Sarajevo decembar/prosinac 1993, Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine.
- Попис становништва, домаћинстава и станова у Босни и Херцеговини, Етничка/национална припадност, вјероисповјест и матерњи језик, Сарајево 2019, Агенција за статистику Босне и Херцеговине.
- Stojanović 2007: *Srbija pred Međunarodnim sudom pravde*, knj. 1, priredio Radoslav Stojanović, Beograd, Filip Višnjić.

Литература

- Атлас злочина 2022: *Атлас злочина над Србима током Одбрамбено-отаџбинског рата*, Том I, Бања Лука, Центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих цивила.
- Атлас злочина 2023: *Атлас злочина над Србима током Одбрамбено-отаџбинског рата*, Том II, Бања Лука, Центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих цивила.
- Bilik Pepo 1977: Josip Bilik Pepo, „Prva strijeljanja na Vracama“, u knjizi: *Sarajevo u Revoluciji*, knj. 2, Sarajevo, Istorijski arhiv Sarajevo.
- Bulajić 1988: Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, knj. 1, Beograd 1988, Rad.
- Димитријевић 2001: Бојан Димитријевић, „Четири аспекта почетка рата у БиХ“, у: *Почетак рата у Босни и Херцеговини – узроци и последице*, Зборник радова, Београд, Удружење Срба из БиХ у Србији.

- Иванишевић 2015: Миливоје Иванишевић, *Поља несреће*, Београд, Вуко-тић Медија.
- Иванишевић 2017: Миливоје Иванишевић, *Досије Сарајево*, Београд, Хришћанска мисао.
- Јаковљевић 1977: Јаковљевић Данило, „О првим злочинима над становништвом у околини Сарајева“, *Сарајево и Револуцији*, књ. 2, Сарајево, Историјски архив Сарајево.
- Јелић Бутећ 1977: Фикрета Јелић Бутећ, *Усташе и НДХ*, Загреб, Свеучилишна naklada Liber, Школска књига.
- Којић, Врањеш, Нужић, Новковић 2023: Милорад Којић, Невенко Врањеш, Виктор Нужић и Дарио Новковић, *Намјерном силом на Републику Српску*, Бања Лука, Центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих цивила.
- Лазећ 1997: Миодраг Лазећ, *Дневник Ратног хирурга*, Пале, СРНА.
- Мастиловић 2017: Драга Мастиловић, *Затирање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*, Бања Лука, Удружење „Српско-руски мост”.
- Мастиловић 2020: Драга Мастиловић, *Формирање Универзитета у Сарајеву Републике Српске (1992-1997)*, Радови Филозофског факултета Пале, бр. 22.
- Мастиловић 2021: „Сарајево 1941.“, *Лесковачки зборник*, LXI (2021), Лесковац 2021.
- Мастиловић 2022: „Крст и кама (Надбискуп Иван Шарић, римокатолички клер и страдање Митрополије дабробосанске 1941. године)“, *Осам вијекова Митрополије дабробосанске*, Зборник радова са истоименог научног скупа одржаног у Фочи од 1. до 3. октобра 2021. године, Пале, Филозофски факултет Пале, Православни богословски факултет „Светог Василија Острошког“ у Фочи.
- Миловановић 2005: Манојло Миловановић, *Истине и заблуде о рату у Босни и Херцеговини (1992-1995)*, Бања Лука, Удружење дефендолога Републике Српске.
- Novak 1986: Viktor Novak, *Magnum Crimen: Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, reprint izdanje, Београд, Nova књига.
- Пантелић 2021: Жељко Пантелић, *Ничији војници. У сарајевском паклу 1992. године*, Бања Лука, Центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих цивила.
- Симић 2021: Драган Симић, *Свештеничка породица Лалић*, Добрун, Дабар.

Draga Mastilović

SERBS IN SARAJEVO – CONTINUITY OF EXISTENCE AND ERASURE (20TH CENTURY)

Summary

After centuries of existence and suppression in the Sarajevo area, Serbs faced numerous historical challenges in the 20th century, which culminated in their near-total eradication from the city by the end of the century. First and foremost, the genocide they endured during World War II at the hands of the Independent State of Croatia led to a significant demographic decline of the Serbian population in the area. Following World War II, there was an increased process of emigration of Serbian and Croatian population, particularly to Serbia and Croatia, alongside intensified immigration of the Muslim population, especially from the Raška region in Serbia. Additionally, internal migrations saw rural populations from Bosnia and Herzegovina increasingly moving to Sarajevo, which had become an important economic, educational, and cultural centre. These factors rapidly changed the ethnic composition of Sarajevo in the post-World War II period, particularly from the 1960s onward, disproportionately affecting the Serbian population. Finally, during the 1990s, Serbs from Sarajevo experienced significant suffering and brutal ethnic cleansing, reducing their numbers in Sarajevo to the level of a statistical anomaly. Additionally, in East (Serbian) Sarajevo, only a small fraction of Sarajevo's pre-war Serbian population remains.

Key Words: Sarajevo, Orthodox Serbs, 20th century, genocide, exodus